

9. HAFTA

Neo-Modern Meydan Okuma II: Edmund Burke ve Immanuel Kant'ın Düşüncesi

Edmund Burke

Edmund Burke 1729-1797 yılları arasında yaşamış Britanyalı bir siyaset düşünürüdür. İrlanda'nın Dublin kentinde dünyaya gelmiştir. Hukuk tahsili yapıp avukat olmuş ve Britanya Parlamentosu'nda altı yıl milletvekilliği yapmıştır. En önemli eseri 1790 yılında yayınlanan *Fransız Devrimi Üzerine Düşünceler (Reflections on the Revolution in France)*'dir. Bu eserde Fransız Devrimi'nin yıkıcı aşırılıklarını eleştirmektedir. Soyut akla dayalı olarak ortaya atılan insan hakları mefhumu ve rasyonel temelde dizayn edilen ideal toplum modelleri adına var olan düzenin ve hakların yıkılıp ayaklar altına alınmasını eleştirmektedir (Tannenbaum ve Schultz, 2011: 310).

Tannenbaum ve Schultz'un (2011: 310) işaret ettiği gibi Burke tüm devrimlere karşı çıkmamıştır. Örneğin, 1688 tarihli İngiliz Şanlı Devrimi'ni (Glorious Revolution), bu devrimin geleneği yıkmayıp bilakis onu korumak, restore etmek amaçlı olduğu gerekçesiyle olumlamıştır. Bu devrim, asırlar boyunca evrilerek ortaya çıkan hak ve özgürlükleri elden almaya kalkan bir monarka karşı yapılmıştır. Bu nedenle meşrudur. Burke'e göre, Amerikan kolonilerinin İngiliz Kraliyetine karşı verdikleri mücadele de geçmişten gelen hak ve özgürlüklerin korunması mücadelesidir. Bu nedenle Burke Amerikan Devrimi'ne de olumlu yaklaşır.

Burke Fransa'da yaşanan Devrim'in tamamıyla yeni bir olgu olduğunu düşünmekteydi. Bu Devrim'in yumuşak ve temkinli bir anayasa değişimi ile monarşiyi dönüştüren İngiliz Devrimi ile hiçbir alakası yoktu. Fransız Devrimi yalın, evrensel, dogmatik önermeler üzerinde işleyen insan hakları kuramı üzerinde yükseliyordu. Bu Devrim, aklın açık, muğlak olmayan, haklılığını ortaya koyan kriterlerine müracaat ediyor ve toplumsal gelenekleri yıkarak toplumu anlaşılabilir, rasyonel olarak doğrulanabilir bir şekilde yeniden tasarlamak istiyordu. Burke, Fransız Devrimi'ne bu devrim insan aklının sınırsız gücüne duyulan iman üzerine kurulması nedeniyle olumsuz gözle bakar. Onun bir sosyal mühendislik projesi olduğunu düşünür (Parkin, 2000: 144).

David Hume ile aklın sınırları konusunda hemfikir olan Burke, soyut akıl yürütmeye veya deneysel bilgiye dayalı olarak toplumun yeniden tasarlanamayacağını düşünür. Ona göre toplumsal hayat karmaşık bir kurallar ağına dayanır. Bu kurallar, toplumsal konvansiyonlar olarak uzun tecrübenin sonucunda ortaya çıkmışlardır. Onlara rasyonalizm veya bilim temelinde müdahalelerde bulunmak öngörülemez maliyetlere yol açabilir. Hiç şüphesiz bu muhafazakâr bir bakış açısına karşılık gelir. Gelenekler hiç kimsenin icat ettiği şeyler değildir. Onlar yüzlerce, binlerce yıllık tecrübe sonucunda ortaya çıkmış, insan ihtiyaçlarını karşıladıkları, bir fayda sağladıkları için de muhafaza edilmiş şeylerdir. Bunların bugünden yarına bıçakla keser gibi bir devrimle ortadan kaldırılması toplumun işleyişinde büyük yaralara yol açacaktır. İşte, Burke'e göre Fransız Devrimi bunu yapmıştır.

Burke böylece Devrim'in rasyonalizmine karşı çıkar ve toplumsal hayatın işleyişinde aklın rolünün sınırlı olduğunu kabul eder. Burke çoğu zaman günlük hayatımızda aklın yetmediği yerlerde onun duygu ve içgüdülerimiz dediği

“önyargılar”ın etkin bir yol gösterici olduğu kanaatindedir. Burke’e göre, toplumsal olarak birikmiş deneyimlerin ürünü olan önyargılar:

acil durumlarda çabucak devreye girebilir; daha önceden insan zihnini daimi bir hikmet ve erdem yoluna sokar ve insanı karar anında müteredit, şüpheli, karışık ve çözümsüz bırakmaz. Önyargı, bir insanın erdemini bağlantısız davranışlar dizisine değil alışkanlıklara dönüştürür. Doğru önyargı vasıtasıyla insanın yükümlülüğü, mizacının bir parçası haline gelir (Aktaran Pekin, 2000: 146).

Burke, rasyonalist ön kabullere dayalı olan sosyal sözleşme teorisyenlerinin doğa durumu ve bu doğa durumundaki doğal eşitlik fikirlerine de eleştirel gözle bakar. Ona göre böyle bir doğa durumu hiçbir zaman var olmamıştır. Ona göre, insanlar arasında eşitlik söz konusu olmayıp bilakis doğal bir hiyerarşi vardır. O, toplumda doğal bir aristokrasinin olduğu düşüncesindedir (Tannenbaum ve Schultz, 2011: 311).

Burke, Hobbes, Locke ve Rousseau’nun sosyal sözleşme teorilerini reddetmekle birlikte, sosyal sözleşme kavramını tamamen reddetmemektedir. O, sosyal sözleşme kavramına farklı bir anlam yükler. Burke’e göre, sosyal sözleşme toplumda belli bir anda yaşayan yetişkinlerin yapmış olduğu bir anlaşma değildir. Sosyal sözleşme halen yaşayanlar, geçmişte yaşayıp ölmüş olanlar ve gelecekte yaşayacak olanların arasında yapılan bir sözleşmedir. Bu çerçevede, Burke için, “sosyal sözleşme zaman içerisinde ortaya çıkar ve bir kültürün önemli olaylarını ve geleneklerini, geçmişi, bugünü ve yarını ile birbirine bağlar” (Tannenbaum ve Schultz, 2011: 312). Ayrıca, Burke insan haklarına karşı değildir; o, soyut akla dayalı olarak ortaya atılan doğal haklar fikrine karşıdır. Ona göre gerçekte var olan haklar, bireyin emeğinin ürünlerine sahip olabilmesi, miras hakkı ve çocuk sahibi olabilmeye haklarıdır (Tannenbaum ve Schultz, 2011: 312). Ancak, Burke, ulusal egemenlik kavramını

kabul etmemektedir ve bunun yerine hükümet ya da kamu düzeni kavramlarını önermektedir (Göze, 2000: 230).

Toplumsal bağları bir arada tutan değerlerin yok edilmesi toplumu “yaz sinekleri”ne döndürür ve toplum “bireyselliğin tozu toprağı” içinde yok olur. Toplumda radikal bir yenilenme talebi yıkıcıdır. Gerçek ilerleme hoşnut olunan şeylerin tehlikeye atılmasından daha çok toplumun yaşamında kök salmış değerlerin geliştirilmesinde yatar. Burke toplumsal değişim konusunda daha çok reformcu bir tutum takınarak toplumun sürekliliğı içinde neyin değiştirilebileceğı hususunda temkinli bir gerçekçilik önerir (Pekin, 2000: 148).

Burke’ün İngiliz siyasi sistemini idealize ettiğı ve toplumsal değişimin bu sistemin sınırları içinde gerçekleşmesini istediğı söylenebilir. İngiltere’nin yaşadığı önemli siyasi değişimlere karşın sistemin temel şeklini ve tarzını korumuş olması da Burke’ü haklı çıkarır görünmektedir. Ama Burke sadece İngiliz sistemi ile sınırlı bir düşünür değildir. O rasyonalist ve faydacı siyasaların çizdiği kaba ve mekanik toplumsal birlik fikrine karşı olarak derin ve zengin bir ortak yaşamla birbirine bağlanmış üyelere oluşan organik bir toplum tasavvuru sunarak, modern siyasete yeni bir yön vermeyi başarmıştır (Pekin, 2000: 151-152). Burke’ün şu sözleri onun genel algısını ortaya koyar (Burke, 2011: 1150-1151):

Bizler Rousseau’nun dönmeleri ya da Voltaire’in müritleri değiliz; aramızdan Helvetius’un da bir ilerleme kaydettiğı söylenemez. Ateistler bizlere öğüt veremez, deliler de bize kural koyamazlar. Hiç keşif yapmadığımız farkındayız, çünkü bize göre hepsi biz doğmadan çok önce anlamlandırılan, aynı zamanda varsayımlarımızın mezara gömülüp üzerine kara toprak serpilmesinden ve sessiz kabirlerimizin küstah gevezeliğimiz üzerinde kendi kurallarını uygulamasından sonra anlaşılacak olan yönetimin yüce ilkelerinde, özgürlük düşüncesinde ve ahlak alanında keşfedilecek hiçbir şey yoktur.

Immanuel Kant

Saf Aklın Eleştirisi (1787), *Pratik Aklın Eleştirisi* (1788), *Ahlak Metafiziğinin Temelleri* (1785) gibi eserleri ile Batı felsefe tarihinde çığır açmış bir düşünür olan Immanuel Kant, 1724 yılında Doğu Prusya sınırları içindeki Königsberg’de doğmuş ve 1804’teki ölümüne değin tüm hayatını bu kentte geçirmiştir. Dışarıdan bakıldığında basit bir yaşama sahip olan Kant, özel öğretmen olarak başladığı meslek yaşamını profesör olarak tamamlamış; titiz ve monoton bir görüntü çizen yaşamını teorik uğraşılara adanmıştır. Kant, bir Aydınlanma Çağı düşünürüdür. 1784 yılında kaleme aldığı “ ‘Aydınlanma Nedir?’ Sorusuna Bir Cevap” başlıklı makalesinde, O aklın insan yaşamını yönlendirmede oynadığı rolü övmüştür. Kant’a göre,

Aydınlanma, insanoğlunun kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştür; bunun nedenini de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini göstermeyen insanda aramalıdır. Sapere aude! Aklını kendin kullanmak cesaretini göster! sözü imdi Aydınlanma’nın parolası olmaktadır (Aktaran Ağaoğulları vd. 2005: 240-41).

Kant’a göre Aydınlanma, insanın kendi hayatına ilişkin kararları oluşturmada kendi aklına danışması, kendi kararlarını kendisinin oluşturabilmesi; dogmaların veya kendi dışındaki başka otoritelerin boyunduruğu altında olmaması, bilakis onları sorgulayabilmesidir. Bireyin bunu yapabilmesinin önkoşulu özgür olmasıdır. Bu çerçevede Kant’ın siyasi ilkesi bireyin özgürlüğüdür (Tannenbaum ve Schultz, 2011: 313).

Bireyin özgürlüğünü savunan Kant, şüphesiz bu özgürlüğe sınırlar da getirmiştir. Örneğin, bireyin siyasi otoriteye itaat etmeme seçeneği yoktur. Buna

göre, mevcut siyasal rejimi onaylamasa bile vatandaşın vergisini ödemeyi reddetme özgürlüğü yoktur (Tannenbaum ve Schultz, 2011: 313).

Aydınlanma ve insan aklının bu süreçte oynadığı rolü yüceltmekle birlikte, Kant, insan aklının her konuda kesin bilgiye ulaşma yetkinliğinde olduğu görüşünde değildir. Hume’u izleyerek, Kant da insan zihnindeki ideaların dış dünyadaki objelere birebir karşılık gelip gelmediğini ne rasyonel akıl yürütme ne de gözleme dayalı olarak ispat etmenin mümkün olmadığını kabul eder. Buna göre insan bilgisi insan aklındaki idealar ile onun dışındaki dünyada var olan objelerin arasındaki ilişki olarak tarif edilemez. Bu çerçevede insanın bilgiyi elde etmesini boş bir levhanın doğaya tatbik edilmesi olarak betimlemek doğru olmayacaktır. Kant bilgi elde etme, bilme sürecini, daha ziyade, belli kalıplara sahip olan insan aklına doğanın tatbik edilmesi olarak görür. İnsan duyu organları ile elde ettiği verileri, insan aklındaki kalıplara uygun şekilde tasnif eder. Bu çerçevede insanlar dünyayı insan aklının izin verdiği sınırlar ölçüsünde bilebilir. Bu, insanoğlunun insan aklının ve duyu organlarının kapasitesi ötesindeki şeyleri anlayamayacağı, bilemeyeceği anlamına gelir (Tannenbaum ve Schultz, 2011: 314).

Metafizik konusu buna bir örnektir. Kant’a göre metafizik tamamıyla spekülatif bir çaba olup şeylerin nihai doğasını anlamaya çalışır. Tanrı’nın bilgisi, insan özgürlüğü, insan bilgisinin doğruluğu gibi konular bu türdendir. Kant insan aklının bu konularda mutlak bilgiye ulaşmasının mümkün olmadığını ileri sürer. Bu açıdan Kant, Descartes’ın ve Bacon’ın insan aklının bu konularda kesin bilgiye ulaşabileceği yönündeki iddialarına katılmaz (Tannenbaum ve Schultz, 2011: 314).

Bu nedenle Kant, “İmana yer açabilmek için bilgiyi reddetmek gerekli olabilir” düşüncesini ileri sürer. Bu, Tanrı’nın varlığı, özgürlüğün mümkün olup olmadığı gibi

konuların aklın sorgulamasına açılması durumunda yıkıcı sonuçlara ulaşabileceği bu nedenle bunların doğru olduklarının varsayılması gerektiğini ileri sürmektir. İnsanların sahip olmak isteyecekleri diğer değerleri türetebilmek için bazı değerlerin verili kabul edilmesi gerekir. Örneğin, insanların eylemlerinden sorumlu tutulabilmeleri için iradi eylemlerde bulunabilen özgür varlıklar olduklarını varsaymak zorundayızdır (Tannenbaum ve Schultz, 2011: 315).

Kant'ın bu fikirlerinin bir sonucu, Hobbes, Locke ve Rousseau'nun savunduğu anlamda sosyal sözleşme fikrinin reddidir. Kant'a göre, insanların siyasi otoriteye itaatini temeli olarak düşünülen böyle bir sözleşme tarihsel olarak var olmamıştır. Ancak, bunun böyle olması sosyal sözleşme *fikrinin* tamamen terk edilmesini gerektirmez. Esasen sosyal sözleşme fikri pratik sonuçlara sahip, tamamen aklın ürünü olan bir fikirdir. Bunun için toplumu oluşturan tüm fertlerin bir araya gelerek oydaşmaya varması gerekmez. Bu sözleşme bir kişi tarafından da rasyonel olarak herkesin kabul edeceği bir biçimde tasarlanabilir. Bu fikrin arkasında belli koşullar altında rasyonel bireylerin belli bir biçimde davranacağı kabulü yatar. Nitekim, John Rawls da *Bir Adalet Teorisi* (1971) adlı eserinde, tüm rasyonel bireylerin kendi özel durumlarına dair bilgi sahibi olmalarını engelleyen bir cehalet perdesinin ardından adaletin ilkelerini (sosyal sözleşmenin ilkelerini) belirlerken aynı şekilde eylemde bulunacaklarını ileri sürmektedir.

Son olarak Kant'ın ahlaka ilişkin fikrilerine değinelim. Kant, insan aklının sırlılıklarına vurgu yapmakta, bazı konularda mutlak bilgiye sahip olamayacağını teslim etmektedir. Bununla birlikte, Kant ahlaki tercihler arasında rasyonel olarak mukayese yapamayacağımızı ileri süren bir ahlaki rölâivist değildir. Kant, eylemlerimize yön verecek doğru bir ilkeyi aklımıza dayanarak keşfedebileceğimizi düşünür. Buna göre, her birey evrensel bir kural olmasını arzu edeceği bir ilkeye göre

eylemde bulunacaktır. Bu “Kategorik Emperatif”tir. Kategorik Emperatif ise “iyi istenç”li olmayı, kişileri asla keyfi amaçlar için araç gibi değil, “kendilerinde amaçlar” olarak görmeyi gerektirir (Miller, 1994: 13). Bireyler bu şekilde davranarak ahlaki özgürlüğe de ulaşırlar. Kant’a göre, insanın eyleminin önünde engeller olmaması (negatif özgürlük) onun ahlaki veya rasyonel anlamda özgür olduğu anlamına gelmez. Birey ancak aklının sesine uygun ve kendi koyduğu bir kurala göre yaşadığında, hayatını rasyonel süzgeçten geçirdiği tercihlerle şekillendirdiğinde gerçek manada özgür olacaktır. Bu ahlak felsefesi yazınında özerklik ilkesi (pozitif özgürlük) olarak ifade edilmektedir. Bu çerçevede özerklik olarak özgürlük bireyin istediğini yapmasının önünde engeller olmaması değil, gerçekten yapmaya değer bir şeyi yapmasıdır. (Bu konuda daha fazla okuma için “Özgürlük” konusuna bakınız.)

Sonuç

Hume, Smith, Burke ve Kant Aydınlanma Çağı düşünürleridir. Düşüncelerinin kimi yönleriyle birer Aydınlanma düşünürü olarak adlandırılmayı hak eden bu dört düşünür kimi düşünceleriyle de Aydınlanma felsefesinin kimi sütunlarını yerinden sarsmışlardır. Bu dört düşünürün sarstığı en temel sütun, Aydınlanma düşüncesinin insan aklının yetkinliğine olan inancıdır. Hobbes, Locke, Descartes ve Bacon gibi Aydınlanma Çağı düşünürleri ya tamamen soyut akla dayalı olarak ya da ampirik yollardan insan aklının doğaya ve topluma ilişkin tüm meselelerde mutlak bilgiye ulaşabileceğine inanıyorlardı. Aydınlanma karşıtı romantik düşünür Rousseau bile insanları esaret zincirlerinden kurtaracak sosyal sözleşmesini akıl temelinde kurgulaması nedeniyle son tahlilde Aydınlanma Çağının genel havasına ayak uydurmuştu.

Hume, Smith, Burke ve Kant işte akla yönelik bu iyimser havaya meydan okumuşlar, insan aklının sınırlılıklarına dikkat çekmişlerdir. İnsan aklına aşırı güvenin, elde edilmek istenen sonuçların tam tersine sonuçlar doğurabileceğine de dikkat çekmişlerdi. Örneğin Kant, insanı ortaçağın karanlıklarından, dinin hurafelerinden “özgürleştirmek” adına aklın tüm değerleri sonuna kadar sorgulamasının, pek çok değer rasyonel olarak temelini olmadığına görülmesine ve reddedilmesine yol açabileceğini ve bunun da insanı özgürleştirmek yerine köleleştirebileceğini ileri sürmektedir. Nitekim, rasyonel veya ampirik olarak temellendiremeyeceğimiz değerlerden birisi de bizzat özgürlüğün kendisidir. Bu nedenle, Kant özgürlüğün veri kabul edilip buradan hareketle diğer politik ve ahlaki değerlerin geliştirilmesini önermiştir.

Yine soyut aklın ürünü olan sosyal sözleşme fikri de ikna edicilikten uzaktır. Ancak bu düşüncenin iktidarın meşruiyet kaynağını göklerden yere indirip halka vermesi sonucunu bir çırpıda çöpe atmak istemeyen bu neomodern düşünürler, onda bazı revizyonlara gitmişlerdir. Örneğin, Burke sosyal sözleşmenin belli bir dönemde yaşayan bireyler tarafından yapılmış bir sözleşme olmayıp hali hazırda yaşayan, geçmişte yaşamış atalar ve gelecekte yaşayacak kuşaklarla yapılmış, bu kişileri o toplumun geleneklerine ve kültürüne bağlayan zımni bir anlaşma olduğunu ileri sürmüştür.

Modern dönemde, Aydınlanma Çağında yaşamış ancak modernitenin akla bakışını sorgulamış olan bu neomodern düşünürler, sosyal konvansiyonların ve geleneklerin önemine dikkat çekmişlerdir. Bu yönleriyle onlar devrimci düşünürler değildirler. Özellikle Burke muhafazakâr düşüncenin babası olarak nitelendirilir. Günümüzde, David Hume daha çok klasik liberal ve liberteryen geleneğe mensup

liberallere ilham verirken, Immanuel Kant daha çok sol veya sosyal liberal olarak adlandırılan liberallere ilham kaynağı olmaktadır.

Kaynakça

- Ağaoğulları, Mehmet Ali, Filiz Ç. Zabcı, Reyda Ergün. (2005). **Kral-Devletten Ulus-Devlete**. Ankara: İmge Kitabevi.
- Gökberk, Macit. (1980). **Felsefe Tarihi**. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Göze, Ayferi. (2000) **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, İstanbul: Beta Yayınları.
- Miller, David. (1994). “Kant, Immanuel”, **Blackwell’in Siyasal Düşünce Ansiklopedisi**. Haz. David Miller. Ankara: Ümit Yayıncılık. s.13-16.
- Parkin, C. W. (2000). “Burke ve Muhafazakâr Gelenek”, **Siyasi Düşünce Tarihi**. Haz. David Thompson. İstanbul: Şule. s. 140-153.
- Rawls, John. (1971). **Bir Adalet Teorisi**. London: Oxford University Press.
- Skirbekk, Gunnar, Nils Gilje. (2001). **Antik Yunan’dan Modern Döneme Felsefe Tarihi**. çev. E. Akbaş, Ş. Mutlu. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Tannenbaum, Donald G. & David Schulz. (2011). **Siyasî Düşünce Tarihi – Filozoflar ve Fikirleri**. Ankara: Adres Yayınları.
- Burke, Edmund. (2011) “Fransız Devrimi Üzerine Düşünceler”, Çev. Kapadokya MYO Çeviri ve Redaksiyon Heyeti, Der. Alev Alatlı, **Batı’ya Yön Veren Düşünceler III, Aydınlanma (1689-1815)**, Kapadokya: İlke Eğitim ve Sağlık Vakfı, ss. 1147-1152.

Ek Okumalar

- Arnhart, Larry. (1995). **Plato’dan Rawls’a Siyasî Düşünce Tarihi**. Ankara: Adres Yayınları.
- Buhr, M., W. Schroeder, K. Barck. (1984). **Aydınlanma Hareketi ve Felsefesi**. İstanbul: Birim Yayınları.
- Burke, Edmund. (2008). **Yüce ve Güzel Kavramlarımızın Kaynağı Hakkında Felsefi Bir Soruşturma**. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Cassier, Ernst. (1996). **Kant’ın Yaşamı ve Öğretisi**. İstanbul: İnkılab Kitabevi.

- Cevizci, Ahmet. (2002). **Felsefe Tarihi cilt 4 – Aydınlanma Felsefesi**. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Cevizci, Ahmet. (2007). **Aydınlanma Felsefesi Tarihi**. Bursa: Asa Kitabevi.
- Copleston, Frederick. (1989). **Felsefe Tarihi: Aydınlanma**. Çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea.
- Çiğdem, Ahmet. (2003). **Aydınlanma Düşüncesi**. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Deleuze, Gilles. (2008). **Kant Üzerine Dört Ders**. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Duman, Fatih. (2010). **Aydınlanma Eleştirisinden Devrim Karşıtlığına – Edmund Burke**. İstanbul: Liberte Yayınları.
- Goldmann, Lucien. (1983). **Kant Felsefesine Giriş**. çev. A. Timuçin. İstanbul: Metis Yayınları.
- Goldmann, Lucien. (1999). **Aydınlanma Felsefesi**. Ankara: Doruk Yayınları.
- Hampsher-Monk, Ian. (2004). **Modern Siyasal Düşünce Tarihi**. İstanbul: Say Yayınları.
- Kant, Immanuel. (1984). **Seçilmiş Yazılar**. çev. N. Bozkurt. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kant, Immanuel. (1989). **Pratik Usun Eleştisi**. Çev. İ.Z. Eyuboğlu. İstanbul: Say Yayınları.
- Kant, Immanuel. (1997). **Arı Usun Eleştirisi**. İstanbul: İdea Yayınevi.
- Özipek, Bekir Berat (2004). **Muhafazakârlık: Akıl, Toplum, Siyaset**. Ankara: Liberte Yayınları.